

הקשרית מגטו ביאליסטוק

בזכות המראה הארי שלה, הצליחה ברונה קליבנסקי-יוניצקי להיות קשרית בגטו ביאליסטוק - לקשר בין הגטו לבין העולם שבחוץ. שישים שנה אחרי, בגיל 80, היא מפרסמת את זכרונותיה בספר

קיבוץ בגטו

● איך התנהלו החיים בגטו ביאליסטוק באשר הנעת לשם בסוף מרס 1942?

מרדכי טננבאום הכין את הסמינר, אך הוא עצמו לא היה שם, כי נסע לוארשה. הגיעו חברים מגטאות באזור וגרנו בפית של הקיבוץ (הקולקטיב). הגיעו גם שתי קשריות מוארשה. אחת מהן טמה שניידרמן, חברתו-אהובתו של מרדכי, יפה, מקסימה ועליזה.

בקיבוץ שלנו היו 35-40 חברים. בסמינר דיברנו על המצב בגטאות, על עבודה חינוכית, על גיוס חברים חדשים לתנועה ועל הגנה עצמית.

כשהסתיים (נגמר) הסמינר, ביקשו ממני להישאר בגטו ביאליסטוק ולעסוק בגיוס חברים חדשים לקיבוץ. הסכמתי. אמי ומשפחתי נשארו בגרודנה.

נוסף על הקיבוץ שלנו, "דרור", היו בגטו עוד קיבוצים: קיבוץ השומר הצעיר, קיבוץ הנוער הציוני, והיה גם ארגון נוער של בית"ר. רוב החברים בקיבוצים לא היו מביאליסטוק אלא ממקומות סמוכים.

הינדנראט ארגן עבודה לתושבי הגטו בכתי"מלאכה לתפירה ובסדנאות שונות, וגם בגן ירקות. עבדתי בגן בחודשים הראשונים לבואי, אביב וקיץ 1942. היו אנשים שיצאו לעבודה במקומות-עבודה מחוץ לגטו, לפי הצורך של הגרמנים.

מספר התושבים בגטו היה אז למעלה מ-40,000. היו חברים שהיו בהכשרה ובקיבוץ כבר כמה שנים, לפני עלייה לארץ, אך לי לא היה ניסיון בחיי קיבוץ. הייתי גם הצעירה ביותר, בת 19. הצפיפות במגורים היתה רבה, ולא היו חיים פרטיים. בערבים ישבנו יחד מסביב לשולחן האוכל, התווכחנו בינינו בכל מה שקשור למצב. גם קראנו דברי ספרות, שרנו בידיש, בפולנית וברוסית, וגם בעברית. אהבתי מאוד לשיר. במשך הזמן התרחב הקיבוץ, וקיבלנו שתי דירות נוספות. מתחת לאחת הדירות היה מרתף, והחלטנו לחפור מחבוא לידו. העבודה נעשתה בלילות, בסודיות. בסוף הקיץ עברתי לעבוד בבית-חרושת לטקסטיל, בעיקר בתפירת בגדים לחיילים גרמנים. בסוף יום

גרודנה, 22 ביוני 1941. מטוסים גרמניים מפציצים את העיר. פתים עולים באש. משפחתה של ברונה יוניצקי מוצאת את עצמה ללא בית. מפרים מציעים להם להתגורר בעליית הגג בביתם.

אחרי חודשים אחדים באה פקודה לעבור לגטו בגרודנה. ברונה, נערה יפה, זהובת שיער, בעלת עיניים ירוקות, מנצלת את המראה הארי הלא-יהודי שלה ויוצאת לעתים קרובות מן הגטו, מנסה להגיע למפרים פולנים ולהביא אוכל.

● איך ולמה עברת לגטו ביאליסטוק? בינואר 1942 הגיע מוילנה לגרודנה מרדכי טננבאום, איש תנועת "דרור". התאספנו לפגישה עמו. הוא סיפר על גטו וילנה, על פונאר והאקציות, על הנוער שקרא להתקומם "ולא ללכת פצאן לטבח". הקשבתי בהתפעלות לדבריו של הצעיר המקסים, שהביא אלינו רוח חדשה של לפעול, להתגונן ולא לפחד.

אחרי שבועות אחדים קרא לנו מרדכי לבוא לביאליסטוק, למפגש של חברים מגטאות שונים באזור. לא היתה בידי תעודה, והנסיעה היתה מסופנת. המראה הלא-יהודי שלי עזר. ביקשתי מקצין גרמני שיקנה עבורי פרטיס נסיעה ברפבת, והוא הסכים ברצון. לגטו התגנבתי דרך השער, כשאני מספירה לזנדרם שבעצם אני גרה שם, ופשוט יצאתי לעבודה ושכחתי לקחת משהו.

בפגישה התחדשו הפעילות והקשר בין החברים. שמענו על המצב בגטאות אחרים. מרדכי סיפר כי בוילנה הצליחו להוציא את כל השליחים, וכן חברים מספר - לארץ ישראל, דרך רומניה. קבוצה אחרת עברה לגטו ביאליסטוק בעזרת קצין אוסטרי.

לפני חג הפסח, בסוף מרס 1942, נסעתי שוב לביאליסטוק, לסמינר של חברי "דרור". לאמי סיפרתי כי אשוב בעוד שבועות אחדים. היא ליוותה אותי עד פתח הבית בעצב, בלי חיפוק ונשיקה, כאילו הרגישה שזו פרידה לתמיד. את הדרך עשיתי עם עוד חבר בתנועה בהליכה מעירה אחת לשנייה, ובכל מקום פגשנו חברים שבביתם יכולנו לאכול, ללון ולנוח.

עבודה של 10-12 שעות קיבלתי 300 גרם לחם. בנובמבר 1942 נסגר הגטו. הגרמנים כבר חיסלו גטאות אחרים באזור, והיה ברור שסופו של גטו ביאליסטוק יהיה דומה. מרדכי טננבאום הופיע פתאום, פצוץ ברגלו אחרי שנתפס בידי הגרמנים וברח מהם. הוא התחיל לארגן את חברי התנועה, כדי שיוכלו להתגונן ולהתנגד לגרמנים, להכין נשק, לבנות פונקרים, להיות אמיצים, לחשוב על חיים ומוות בכבוד ולהקשות על הגרמנים את חיסול הגטו.

כאשר התחילו הגרמנים לספק תעודות זהות לאוכלוסיה הנוצרית, החליט מרדכי כי אני מתאימה להיות הקשרית בין הגטו לבין הצד הארי, בגלל המראה הלא-יהודי שלי. שתי קשריות כבר נתפסו בידי הגרמנים ונשלחו למחנה; נשארה רק טמה, ועכ"שיו גם אני. בעזרת תעודת לידה מזויפת קיבלתי תעודת זהות על שם ידוויגה שקיבל, ובסוף דצמבר 1942 מצאה עבורי טמה מגורים בבית אשה פולניה ועבודה בעזרת בית בביתם של שלושה עובדי רפבת גרמנים. לבעלת הבית סיפרתי שמשפחתי בכפר, ובכל יום חופשה אני נוסעת לשם.

בינואר 1943 נסעה טמה לוארשה בשליחות של טננבאום. אחרי שבועיים הגיע מברק ואישר כי היא אכן הגיעה לשם; ומאז לא היו ידיעות נוספות. רק כעבור חודשים הגיע מכתב מוארשה שמסר כי טמה וחברתה הקשרית לאה נהרגו בגטו וארשה.

ידיעות ונשק

● מה היו התפקידים שלך בקשרית?

התפקיד הראשון - מודיעין וקשר. למסור בגטו מה קורה בעיר ובסביבה. למלא כל מיני בקשות, כמו לקנות דברים שאי-אפשר להשיג אותם בגטו.

למרדכי היה ארכיון, רשימות ומידע (אינפורמציה) שהוא רשם בתקופה האחרונה על הגטו ועל גטאות אחרים; רשימות מדיונים בקיבוץ ובתנועה, ועוד. את כל החומר הוא רצה להוציא אל מחוץ לגטו, ולהחביא אותו כדי שישאר תיעוד (דוקומנטציה). כל הארכיון נאצר בשלושה מקלים, הוצא בשלושה משלוחים אחרי האקציה הראשונה, והוסתר באדמה בחצר ביתו של ד"ר פיליפובסקי, רופא פולני שעזר לנו רבות.

התפקיד השני - להשיג נשק ולהעביר אותו לגטו. את הנשק קיבלתי מאיברים, ולשם כך הייתי צריכה לנסוע לכפרים לאסוף אותו. פעם קיבלתי מאיבר שני רימונים ואקדח. האיבר החביא אותם בתוך כיכר לחם ענקית. בדרך חזרה, ראיתי מרחוק זנדרם עם פלב, והבחנתי גם שעניניו ראו אותי... לא היה אפשר להסתלק. כששאלו אותי מה יש בתוך המזוודה, עניתי: "קצת בשר חזיר, שומן חזיר, חמאה, גבינה..."

אֶסְפֵּתִי סִפְרִים לִסְפְרֵייהָ, אֶרְגַּנְתִּי קֹנְצֵרְטִים וְהִצַּגְוֹת תִּיאֲטְרוֹן. בְּלִילֹת – עִם עֲצֻמִי – הֵייתִי מִמְשִׁיכָה לְכַתּוֹב מְכַתְּבִים לְמַרְדֵּכִי, חוֹלַמַת וּמַחֲפָה, אוּלַי בְּכָל זֹאת יִקְרֶה נֶס וְהוּא יִחְזֹר.

בִּיקֵרְתִי בְּגִטּוֹ הָעָזוּב. רֵיחַ דָּם וּמְוֹת הִיָּה עֵרִיין בְּאווֹיר. בְּתִים חֲרָבִים וְאִין נֶפֶשׁ חִיָּה. לֵיד הַבְּאָר הִיָּה מַחְבּוֹא, מִשֶּׁם הוֹצִיאוּ הַגֵּרְמָנִים עֲשָׂרוֹת לּוֹחֲמִים וְיָרוּ בָהֶם. בְּרַחוּב פִּגְשָׁתִי זוג פִּרְטִיזָנִים יְהוּדִים שֶׁחֹזְרוּ מִן הַיָּם. הֵם גָּרוּ מוּלִי וְהוֹמִינוּ אוֹתִי לְבָקֵר אֶצְלָם. בְּבֵיתָם פִּגְשָׁתִי אֶת בְּעָלִי לְעֵתִיד, מִיְכָאֵל־מִישָׁה קְלִיפֶנְסְקִי, צְנַחֵן וּפִרְטִיזֵן. הוּא הִגִּיעַ מוּלֵנָה, נִשְׁאָר יְחִידִי מִכָּל מִשְׁפַּחְתּוֹ. סִיפֵרְתִי לוֹ עַל עֲבוּדְתִי כִּקְשָׁרִית, עַל הָאֲרַכְיוֹן שֶׁל מַרְדֵּכִי טַנְנֶבְאוּם, שֶׁהוּסְתֵר בְּחֶצֶר בֵּיתוֹ שֶׁל ד"ר פִּילִיפּוֹבְסְקִי. נָתַתִּי לוֹ לְקְרוֹא אֶת מְכַתְּבָיו שֶׁל מַרְדֵּכִי מִן הַגִּטּוֹ אֵלַי, וְאֶת מְכַתְּבֵי אֵלָיו.

הוּא הִתְפַּלָּא עַל אוֹמֶץ לְבִי וְסִיפֵר עַל בְּרִיחְתּוֹ לְבֵרִית־הַמוֹעֲצוֹת, עַל צְנִיחְתּוֹ וְהַצְטָרְפוֹתוֹ לְפִרְטִיזָנִים. בְּעֹזֶרֶת חֵיילִים שֶׁהִבִּיא, נִיסֵו לְחַפּוֹר וּלְחַפֵּשׂ אֶת הָאֲרַכְיוֹן, אֵךְ הוּא לֹא נִמְצָא. נֶעְלַם כִּמּוֹ שְׁנַעְלָמוּ בְעֵלֵי־הַבֵּית.

● אֵיךְ אֶת רוּאָה עֲבָשִׂיו אֶת הַחֶלְקֶתָה לְמַרְדֵּכִי, לְהִילָחֵם עַד הַפְּדוּר הָאַחֲרוֹן? אוּלַי מוֹטֵב הָיָה לְבָרוּחַ לִיעֵר וְלִהְיָנֶצֶל?

הֵינּוּ וּפְנוּחִים מֵה צְרִיךְ לְעֹשׂוֹת. מַרְדֵּכִי לֹא הִצִּיג אֶת דַּעְתּוֹ הָאִישִׁית. הוּא אָמַר פִּי מִי שֶׁחֹשֵׁב שֶׁהוּא יִכּוֹל לְצִאָת וּלְהַצִּיל אֶת עַצְמוֹ – נֶעְזֹר לוֹ. בְּמַצָּב שֶׁל חוֹסֵר נֶשֶׁק, הִסְכְּנָה בִיעֵר הִיא כִּמּוֹ הִסְכְּנָה בְּגִטּוֹ: חֵיִים שֶׁל אִי־כָבוֹד, מְוֹת שֶׁל אִי־כָבוֹד. בְּכָל זֹאת הוּא שָׁלַח אַנְשִׁים לְבַחֹן אֶת הַתְּנָאִים בִּיעֵר, וְהֵיוּ קְבוּצוֹת שֶׁיִּצְאוּ לִיעֵר וְהִקִּימוּ קְבוּצַת פִּרְטִיזָנִים יְהוּדִית, וְהִיָּה לָהֶם קֶשֶׁר עִם הַגִּטּוֹ.

אֵלֶּה שֶׁבִּחְרוּ לְהִישָׁאֵר בְּגִטּוֹ רָצוּ לְהִילָחֵם. הֵם חֲשָׁבוּ שֶׁהַגִּטּוֹ הוּא "מוֹסָה דָאג" שֶׁלָּנוּ. צְרִיךְ לְהַקְשׁוֹת עַל הַגֵּרְמָנִים גַּם אִם לֹא נִנְצָח, לְנָקוּם בָּהֶם, לְעוֹרֵר אֶת דַּעְתַּת הַקָּהָל מְחוּץ לְגִטּוֹ וּבְעוֹלָם, פִּי חֲשָׁבְנוּ שֶׁהַעוֹלָם לֹא יוֹדֵעַ מֵה קוֹרָה. אֵילֹ יְדַעוּ, אוּלַי הֵיוּ עוֹצְרִים אֶת הַגֵּרְמָנִים. "בְּמֹתָנוּ לֹא נְמוֹת" – אָמַר מַרְדֵּכִי, וְהַגֵּרְמָנִים לֹא יוֹכְלוּ לְמַחֹק אֶת הַקִּיּוּם הַיְהוּדִי.

● לָמָּה רַק עֲבָשִׂיו, שִׁישִׁים שָׁנָה אַחֲרָי, אֶת מְפָרְסֶמֶת אֶת הַזְכָּרֹנוֹת שֶׁלָּךְ?

כָּל עוֹד עִבְרָתִי לֹא הִיָּה לִי זְמַן לְפַרְסֵם אוֹתָם. עִסְקָתִי בְּכַתִּיבַת תִּיעוּדִית (דוֹקוּמֶנְטֶרִית) בְּמִשְׁךְ שְׁנַיִם בִּיָּד וּשְׁנַיִם, וּפְרִסְמַתִּי מֵאֲמָרִים רַבִּים עַל הַשּׁוֹאָה וְהַגְּבוּרָה. כִּשְׁפָרְשָׁתִי, לֹא רָצִיתִי לְכַתּוֹב יוֹתֵר הִיסְטוֹרִיָה וְהַחֲלֵט־תִּי לְכַתּוֹב סִיפּוּרִים עַל הַתְּנִסּוּיוֹת וְהַרְגָּשׁוֹת, שֶׁהִרְקַע שָׁלָהֶם הִיסְטוֹרִיָה. אֶת הַסִּפּוּרִים הָאֵלֶּה פִּרְסַמְתִּי לְפָנֵי חוֹדְשִׁים אַחֲרָי בְּסַפְרֵי "אַרְיָדְנָה".

הַדְּסָה גֵרְסוֹן

"ב־16 באוגוסט פיתרו הגרמנים את הגטו. היהודים נשלחו ברפבות למחנות. אש חזקה הכניעה את המורדים היהודים המעטים. הגטו נפל"

פרוץ של מפקד לוחמי גטו ביאליסטוק, מרדכי טננבוים-תמרזוף

יְהוּדִים!
גִּירוּשׁ – מִשְׁמַע: לְמוֹת!
אֵל תֵּלֵךְ מְרֻצוֹנָה לְמוֹת!
הִגֵּן עַל יְלָדֶיךָ, נָקוּם נְקַמַת אִמָּה!
הֵרוּס אֶת בֵּית־הַחַרוּשָׁת!
הוֹצֵאת מְבִיתֶךָ – הַבַּעַר בְּאֵשׁ אֶת כְּלֵי הַבֵּית.
אֵל תִּנְחֵל יְרוּשָׁה לְרוֹצְחִים!
אֵל תֵּלֵךְ מְרֻצוֹנָה לְמוֹת!
שׁוּטֵר יְהוּדִי, אֵל תִּסְיַע בִּידֵי הַתֵּלִינִים!!

31.1.1943

חֹרֶף 1943–1944 הִיָּה קֶשֶׁה בְּמִיּוּחַד. הַרוֹסִים כָּבֵד הָיוּ קְרוֹבִים. הִמְשַׁכְתִּי לְאֶסּוֹף אֵינְפּוֹרְמַצִּיָה עַל הַגֵּרְמָנִים, וּמִפְעֵם לְפְעֵם בִּיקֵרְתִי אֶצְל הַפִּרְטִיזָנִים בִּיעֵר.

הַשְּׁחֲרוּר

בְּסוֹף יוּלִי 1944, הִגִּיעַ הַשְּׁחֲרוּר. הֵייתִי בֵּת 21. אֵיךְ מִמְשִׁיכִים לְחֵיוֹת כֶּשֶׁפֶל הִיקֵר אֵינְנו עוֹד?
הַתְּחִלַּתִּי לְעֵבוֹד כְּרָאשׁ הַמְּשֻׁרֵד לְתַרְבוּת וְלֵאֲמָנוּת.

שָׁאֵלְתִי אִם הוּא רוּצָה שְׁאַפְתַּח אֶת הַמְּזוּוּדָה. לְמוּלִי, הוּא אָמַר שְׂאִין צוֹרֵךְ. הוּא שׁוֹחַח אֶתִּי בִּידִידוֹת. הַסְכְּנָה קָלָפָה. בְּנִסְיָה אַחֲרַת לְכַפֵּר, הַתְּעַכְבָה הִרְפַּכְבַת שְׁעוֹת רַבּוֹת. שְׁנַי גַּבְרִים יִשְׁבוּ לְיָדֵי. הֵם הִפִּירוּ אֶת הַסְּבִיבָה, וְאַחַד מֵהֶם הִצִּיעַ: "הִרְפַּכְבַת עוֹבֵרַת קְרוֹב לְכַפֵּר אֵךְ אֵינָה עוֹצְרַת שָׁם. אֲנַחְנוּ נִמְשׁוֹךְ בְּמַעְצוֹר וְכֹאשֵׁר הִרְפַּכְבַת תְּעִצוֹר, תְּקַפְצִי מִמְנָה". קַפְצָתִי מֵהִרְפַּכְבַת אֲבָל הִיָּה קֶשֶׁה לְמַצוֹא אֶת הַשְּׁבִילִים בַּחוּשֶׁךְ. הִגַּעְתִּי לְבֵיתוֹ שֶׁל הָאִיפֵר רַק לְקִרְאָת בּוֹקֵר.

בְּבוֹקֵר סִיפְרוֹ בְּכַפֵּר שְׁפִרְטִיזָנִים עֲצֹרוּ בְּלִילָה אֶת הִרְפַּכְבַת וְנֶעְלָמוּ...
הַשְּׁכָנוֹת שֶׁל בַּעֲלַת הַבֵּית חֲשָׁדוּ בִּי לֹא פִעַם שְׂאֵנִי יְהוּדִיָּה, וְהֵייתִי צְרִיכָה לְהַתְּנַהֵג בְּקוֹר־רוּחַ, לֹא לְהַתְּבַלְבֵּל, לְהַתְּנַהֵג בְּטְבַעִיוֹת, לְשִׁלוֹט בְּעַצְמִי. כִּשְׁמִישָׁהוּ נִיסָה לְשֹׂאוֹל אוֹתִי שֶׁאֵלֶּה מִכְשִׁילָה, הֵייתִי מֵתְמַלְאֶת כֶּעֶס, וְהַפְּעַס הוֹלִיד תְּעוֹנָה (אוֹמֶץ). גַּם אַחַד הַמַּעֲסִיקִים הַגֵּרְמָנִים שֶׁלִּי נִיסָה פִעַם לְרַמּוֹז לִי שְׂאוּלִי מְלָה שְׂאֲמַרְתִּי אֵינָה גֵרְמָנִית אֵלֹא יִידִישׁ.

הֵייתָ גַם בְּדִידוֹת רַבָּה. לֹא הִפְרַתִּי אֶף אַחַד, לֹא רָצִי־תִי לְהַתִּידֵד עִם אַנְשִׁים, כִּדֵּי שֶׁלֹּא אֶצְטַרֵךְ לְעֹנוֹת עַל שְׂאֵלוֹת. שְׂמֵרְתִי מְרַחַק.
לְצִאָת מִן הַגִּטּוֹ הִיָּה קַל יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר לְהִיפְנֵס לְתוֹכוֹ. בְּמַפְעָלִים שֶׁהֵיוּ עַל גְּבוּל הַגִּטּוֹ הִיָּה פֶּתַח גַּם מְצֹד הַגִּטּוֹ וְגַם מֵהַצֵּד הָאֶרֶץ, וְאִישׁ מִן הַגִּטּוֹ שֶׁעֲבַד שָׁם הִבִּיא לִי מְכַתְּבִים מִמַּרְדֵּכִי וְלָקַח מְכַתְּבִים אֵלָיו. סִיפֵרְתִי לְמַר־דְּכִי עַל הַחֲשָׁדוֹת שֶׁהִתְעוֹרְרוּ אֶצְל הָאֲנָשִׁים, וְהוּא כָּתַב לִי וּבִיקֵשׁ שְׁאַעְזוּב אֶת הָעֵיר. "זְכַרְתִּי, אֶת הָאֲחֻרּוֹנָה" – כָּתַב – "רַגַּע אַחַד מֵאֲחֵר מְדִי, וְהַכֵּל אֲבוֹד". לֹא שִׁמַּעְתִּי לְעַצְתּוֹ וְהִמְשַׁכְתִּי. הַבְּנָתִי שֶׁהֵם חוֹשְׁדִים, אֲבָל לֹא מֵאֲמִינִים. כָּל יוֹם חוֹפְשָׁה בִּילִיתִי בְּגִטּוֹ. נִכְנַסְתִּי דֶרֶךְ חוֹר בְּגַדֵר, אוּ בְּקַפְצִיָּה מַעַל לְחוֹמָה. בִּיקֵרְתִי אֶת הַחֲבָרִים, הַבָּאֵתִי לְמַרְדֵּכִי פְּרַחִים שְׂאֵהָב. לְמַחֲרַת הַצְּטַרְפַּתִּי לְקְבוּצַת פּוֹעֵלִים שִׁיִּצְאוּ לְעֵבוֹדָה מְחוּץ לְגִטּוֹ.

הַגִּטּוֹ נוֹפֵל

ב־16 באוגוסט פיתרו הגרמנים את הגטו. היהודים נשלחו ברפבות למחנות. אש חזקה הכניעה (ניצחה) את המורדים היהודים המעטים. הגטו נפל.
לְאִט־לְאִט נַעֲשׂוּ הַיָּמִים שְׁקֵטִים יוֹתֵר. לְפַעְמִים שְׁמַעְנוּ יָרִיוֹת בְּלִילֹת. הַסְּתוּבַכְתִּי בְּעֵיר בְּתִקְוָה לְפַגּוּשׁ אֶנ־שִׁים שֶׁהִצְלִיחוּ לְבָרוּחַ, כִּדֵּי לְעוֹזֵר לָהֶם לְהִגִּיעַ לִיעֵר. בְּלִילֹת סַחְבָתִי מוּזוֹן, תְּרוּפּוֹת וְכִלְיֵי־נֶשֶׁק לְפִרְטִיזָנִים. הִגִּיעָה אֵלַי שְׂמוּעָה פִּי מַרְדֵּכִי וְסִגְנוּ הַתְּאָבְדוּ בְּפְדוּר הָאַחֲרוֹן. הִלַּכְתִּי לְעֵבוֹדָה וְהַעֲמַדְתִּי פָּנִים כְּאֵילוֹ הַכֵּל כְּרָגִיל. בְּלִילֹת הֵייתִי קוֹרְאָת שׁוֹב וְשׁוֹב אֶת הַמְּכַתְּבִים שֶׁל מַרְדֵּכִי אֵלַי, וְבוֹכָה בְּשִׁקְט.